

АРХІТЕКТУРА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ ВІННИЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ: ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ

Анотація: у статті досліджено особливості формування архітектурного середовища центральної частини м. Вінниці кінця ХІХ початку ХХ століть. Визначено специфіку розвитку стильових тенденцій та типології споруд. Запропоновано періодизацію розвитку архітектури, з урахуванням архітектурно-містобудівних та історико-культурних чинників.

Ключові слова: архітектурно-містобудівний розвиток, етапи, стилістичне вирішення, історизм, модерн, конструктивізм.

Постановка проблеми. Сьогодні, в умовах активних містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень Вінниці, надзвичайно гостро постало питання збереження та ревіталізації архітектурного середовища. Пріоритетні завдання в галузі охорони традиційного характеру історичної забудови вимагають чіткого визначення формуючих факторів, правильного розуміння морфологічних особливостей та точної стильової ідентифікації об'єктів культурної спадщини. Тому виникла потреба визначити етапи розвитку архітектури зі зверненням уваги до кращих зразків зодчества Вінниці періоду кінця ХІХ початку ХХ століття.

Мета статті. Встановити етапи розвитку архітектурно-містобудівної системи центральної частини Вінниці. Створити періодизацію, з урахуванням соціально-культурних та історичних факторів. Проаналізувати визначні архітектурні твори кінця ХІХ початку ХХ ст. з метою виявлення їх стилістичних особливостей та композиційних прийомів.

Аналіз публікацій та досліджень. Аналіз розвитку містобудування та архітектури Вінниці було проведено спираючись на низку опублікованих видань та статей таких науковців, як Малаков Д.В. [3], Вечерський В.В. [12], Царенко С.Г. [6], Бируля О. [8], Денисова Л.М. [2], Єсюнін С.М. [9] та інші. Також були досліджені матеріали Вінницького обласного архіву. [11] Більшість робіт з історії архітектури міста кінця ХІХ початку ХХ століття присвячені лише окремим історичним періодам та окремим архітектурним стилям.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий розвиток індустріального виробництва, скасування кріпацтва, соціальна перебудова, капіталістичний характер економіки України на зламі століть, значно вплинули на архітектурне формотворення того часу [1]. Основні тенденції розвитку суспільства призвели також до зміни містобудівної концепції Вінниці. Провінційне містечко поступово перетворилось в потужний адміністративно-культурний центр Поділля, в архітектурі якого повною мірою відобразилися складнощі взаємодії стилів і містобудівних принципів: перехід від класицизму до еклектики та модерну; чітке розпланування нових вулиць міста та хаотичність історичної забудови. Попри недоліки містобудівної культури епохи, що довгий час зберігала риси пізнього середньовіччя, саме архітектура другої половини XIX початку XX ст. визначає сучасний вигляд історичного центру Вінниці [2]. Таким чином у розвитку міста загалом та його архітектури зокрема, можна виокремити три етапи розвитку: 1870-1900 рр., 1900-1917 рр., 1917-1930 рр.

Перший етап розвитку (1870-1900 рр.) Разом зі зміною соціально-економічного устрою, після будівництва у 1871 році поблизу міста залізниці Київ-Балта-Одеса, запровадження реформи місцевого управління та заснування Вінницької міської ради, почалися важливі містобудівні зміни. Розвиток фабрично-заводської промисловості, впорядкування міських вулиць та чітке формування поквартальної забудови району Замостя (відповідно до генерального плану 1839р.), поява нових будівельних матеріалів та технологій, поступово змінювали провінційне обличчя міста [3].

Перші кам'яні будівлі XIX ст. в стилі історизму, вигідно вирізнялись серед хаотичної забудови міста, яка складалася в основному із дерев'яно-валькових обмазаних глиною будиночків. В архітектурі надається перевага копіюванню (стилізації) та об'єднанню (еклектиці) архітектурних форм минулих епох, що відповідало художньо-стильовим тенденціям, які панували в східній Європі наприкінці XIX століття [1]. В результаті кожен з новозведених будинків мав свій індивідуальний характер, що призвело до відносної неоднорідності архітектурного середовища міста загалом.

Зовнішній вигляд Вінниці кінця XIX ст. сформували цегляні будинки з фасадними композиціями класицистичних та ренесансних форм, вздовж головної осі міста – вулиці Поштової (нині вул. Соборна). Яскравим прикладом застосування історичних стилів є житловий будинок з еркером (вул. Соборна, 37, 1890-х рр. побуд.). Будинок невідомого авторства, двоповерховий з підвалом, потинькований. Кутове розташування підкреслено французьким еркером, що підтримується масивною колоною. Перший поверх фасаду має глибокі русти, другий поверх оздоблено деталями різних архітектурних напрямків: бароко (сандрики, прикрашені ліпниною та башточка зі шпилем) та

неоренесансу (підвіконні парапети з ліпниною, візерунчасті карнизи). Сьогодні кімнати житлового будинку займають адміністративні приміщення [4].

Продовженням традицій ренесансу і бароко є стиль Боз-ар, який застосовується у вирішенні фасадів готелю «Франція», вул. Соборна, 34. Споруджений будинок у 1897 р. за проектом міського землеміра, інженера О. Волкова. Фасади мають витончене оздоблення з використанням барельєфів, фігурної скульптури, картушів, з чисельним ліпним декором у вигляді вертикальних гірлянд на фільонках, лиштвах та сандриках. В результаті реконструкції 2012-15 рр., головний фасад будівлі укріплено металевим каркасом та збережено. Будівлі повернене історичне призначення [4].

У стилістиці неоренесансу вирішено будинок К. Топачевського (по вул. Архітектора Артинова, 21, 1890-ті рр. побуд.). Будівля триповерхова цегляна, потинькована. Має симетричну просторово-планувальну структуру. Вхідна група будинку акцентована тамбуром з терасою. Стіни фасаду рустовано, в наличниках вікон першого та другого поверхів використані пілястри доричного та коринфського ордерів. Фасад у стилі неоренесанс прикрашають підвіконні та терасні парапети з балюстрадами, карниз з витонченими кронштейнами. Нині в будівлі розміщується Музична школа №1 [4].

Архітектурні елементи стилізації на тему романської та готичної архітектури проявилися у вирішенні фасадів будинку міського голови М. Оводова (вул. Магістратська, 64, 1890-ті рр. побуд.). Бічні ризаліти будівлі мають асиметричне готичне завершення: лівий із двома високими пінаклями, об'єднаними балюстрадою, що з трикутним фронтоном складають єдину площину, правий – у вигляді ступінчастого фронтону. Головний вхід з вулиці прикрашає арочний портик з балконом. В результаті чисельних реконструкцій, архітектурна цілісність фасаду порушена. Нині приміщення будівлі займають магазини та приватні квартири [4].

Наслідування давньоруської та візантійської форми набули своє відображення в архітектурі будівлі реального училища (нині Вінницький торгово-економічний інститут по вул. Соборній, 87). Споруджена до 1888 р. за проектом архітектора М. Чекмарьова, коштом купця Ц. Вайнштейна. У 1889 р. з боку сучасної вул. Театральної до основного будинку училища зроблено прибудову за проектом архітектора В. Краузе. Двоповерхова цегляна будівля має три ризаліти, що завершуються шатровим покриттям. Центральний ризаліт має виступаючий об'єм головного вхідного тамбуру й оформлений по другому поверху портиком з двома колонами, підкресленими ентазисом та завершеними яйцеподібними капітелями. Кути ризалітів підкреслені рустами та лопатками. Вікна другого поверху мають напівциркульні аркові перемички. Планування приміщень коридорне. Класні кімнати світлі, просторі [5] (Рис. 1).

Рис. 1. Вінницький торгово-економічний інститут, вул. Соборна, 87.
Фото автора 2016р.

Наприкінці XIX ст., завдяки ряду чинників, розпочались важливі перетворення міського середовища: запроваджено загальне планувальне поєднання частин міста та поступова заміна дерев'яних та валькових будинків кам'яними; які за короткий термін змінили обличчя міста.

Другий етап розвитку (1900-1917 рр.) На подальший архітектурно-містобудівний розвиток Вінниці суттєво вплинула плідна співпраця міського голови М.В. Оводова (1899 – 1917 рр.) та першого міського архітектора Г.Г. Артинова (1900 – 1919 рр.). Відбуваються важливі зміни в інфраструктурі міста: споруджено залізні мости через протоки Бугу, що омивають острів Кемпу, водогін, електростанцію, прокладено трамвайну колію, впорядковано чимало вулиць міста. Розвиваються зони відпочинку (парки, бульвари) та спорту (ігрові майданчики, купальні) [2].

Нового вигляду надали місту великі будівлі державних та громадських закладів: Міської Думи (1911р.), Окружного суду (1912р.), Міського театру (1910р.), готелів, зокрема «Савой» (1913р.), учбових закладів, зокрема Жіночої гімназії (1901р.), Міської Гоголівської бібліотеки (1907р.), водонапірної вежі з першими спорудами вінницького водогону (1912р.) та інші [6].

Якщо говорити про стилістику, то варто згадати, що на зламі XIX – XX ст. закінчилася доба історизму й почалось формування нових напрямів, що відображали суспільно-економічні та технічні реалії тієї доби. Загалом в архітектурі простежуються два напрями: модерн, що з'явився в результаті пошуку нових форм виразності, та орієнтація на архітектурну спадщину. Взаємозв'язок між двома напрямками втілюється в модернізації класицистичних або ренесансних форм [1].

Прикладом модернізованої класики є будинок жіночої гімназії (нині школа-гімназія №2, вул. Соборна, 94). Двоповерхова споруда (1901 р. побуд.) авторства Г.Г. Артинова, мала класично-симетричну композицію. Разом з елементами класичного зодчества, застосовувались модерністичні елементи – велика трьохцентрова арка отвору центрального вікна та ліпні заклепки. Цим проектом Г.Г. Артинов розпочав вінницьку «срібну добу» [6].

Внаслідок модернізації деталей класицизму й античності, отримали нову художню виразність фасади будівлі Міської Думи (нині Вінницька торгово-промислова палата, вул. Соборна, 67). Стіну головного фасаду першого поверху оформлено рустами, верхні два поверхи об'єднано приставним портиком великого ордеру з класичними тричетвертними колонами, що в цілому надає будинку монументальності. У декорі застосовано міську геральдику: герб міста в обрамленні ліпних гірлянд прикрашає перемички над вікнами першого

поверху; збільшений герб та дати початку існування міської думи й будівництва (1870, 1911) над вікнами другого поверху. [6]

Продовженням стилістичної ідеї модерну з елементами необароко є будівля готелю «Савой» (вул. Соборна, 48, 1910-ті рр. побуд.). Ймовірний автор проекту – архітектор Г.Г. Артинов. В оздобленні фасадів гармонійно поєдналися напівколони доричного ордеру з вишуканою ліпниною. Будівля готелю була окрасою міста, що підтверджує у своїх спогадах видатний український хоровий диригент, композитор, О. Кошиць: «...Я зупинився в готелі «Савой», поверх нижче Вільшанського. Цей готель вразив мене надзвичайно. Такого не можна було знайти навіть у Києві. Чудова нова будова, ліфт, прекрасні просторі кімнати з ваннами й стильовим умеблюванням, чудова тренувана прислуга і прекрасний ресторан...» [7] (Рис. 2)

Садиба капітана О. Четкова (вул. Пушкіна, 38, 1910 р. побуд.) – один з найвишуканіших та найдорожчих будинків того часу у місті. Автор проекту модерної будівлі «віденської сецесії» – відомий архітектор В.П. Листовничий. Триповерхова з підвалом, потинькована. У оформленні фасадів домінують декоративні форми і деталі типові для модерну: великі арочні та круглі вікна, увінчані завитками та рослинним орнаментом; чисельні живописні рельєфи із зображенням квітів; витончений карниз із кронштейнами; металеві та бетонні огороження балконів. Нині в будівлі міститься департамент архітектури та містобудування Вінницької міської ради [3] (Рис. 3).

Архітектурне обличчя Вінниці початку ХХ століття сформували не лише тиньковані фасади, але й фасади у силікатній цеглі, яка була неймовірно популярна у Європі того періоду. Зазвичай у Вінниці силікатною цеглою, яку привозили з волинських цегельних заводів, облицьовувались лише головні фасади, оскільки вона була досить дорога [8]. Попри це, застосування облицювальної білої цегли суттєво позначилося на архітектурних рішеннях вінницьких будівель у стилістиці модерну. Одним із будинків, оздоблених силікатною цеглою, є прибутковий будинок по вул. Соборній, 52. Новий архітектурний образ був створений завдяки використанню форм, що походили з класичних стильових прототипів. Проте пластика значно спрощена та модернізована: пласкі карнизи, ледве помітні пілястри, строгі віконні обрамлення на чолі будинку.

На початку ХХ століття значного розвитку в модерністичній архітектурі країн Східної Європи набув пошук національної своєрідності. УАМ (український архітектурний модерн) поєднував у собі народні традиції хатнього і церковного будівництва та досягнення української професійної архітектури. Єдиний відомий будинок у цьому стилі – садиба лікаря М. Стаховського, (вул.

Ф. Верещагіна, 6, 1914-15 рр. побуд.). Автор ескізу – один із найвідоміших сподвижників УАМу, В.Г. Кричевський. [4]

Інтенсивний містобудівний розвиток Вінниці призвів до швидкого зростання кількості населення. Так, станом на 1913 р., чисельність містян уже складала 49260 чоловік (у 1897р. – 30560 чоловік). Зростає також загальна кількість будинків: в 1919 р. сягає більше 5 тис., з них 2370 – муровані [9]. Отже, для цього етапу було характерно досить сталий розвиток архітектурно-планувальної структури міста при деякому накопиченні хаотичних змін, пов'язаних в основному з еkleктичністю забудови та швидкою зміною стильових переваг в архітектурній діяльності.

Третій етап розвитку (1917-1930 рр.) Новий етап розвитку міста розпочався зі встановленням радянської влади у червні 1920 р. Першочерговим завданням після революційних подій було відновлення промислових підприємств. Вже наступного року починають працювати взуттєва фабрика, чавуноливарний, цвяховий, олійний, цегельні заводи та інші підприємства [10]. Відбудова промислового господарства сприяла збільшенню населення міста, тому найгострішою проблемою того часу стало питання забезпечення робітників житлом та відновлення комунального господарства. Проте, за браком коштів, зрушення у будівельній галузі розпочалися лише з початком НЕПу: радянська влада дозволила приватне будівництво, щоб пом'якшити житлову кризу. У 1924 р. містяни отримали дозвіл будувати приватне житло з угодою на 30-50 років, що негативно позначилося на містобудівній ситуації загалом [8]. Функціональне зонування стало, порівняно з попередньою добою, нерациональним, адже нова забудова мала низьку щільність.

Неспланована розбудова міста та постійна нестача житлових площ спонукали до створення будівельних кооперативів. Протягом 1927-1930 рр. кооперативами були зведені будинки № 14 та 19 по вул. 9 Січня (нині вул. Архітектора Артинова), будинки за адресою вул. Козицького, 18 та 42 (нині вул. Миколи Оводова), будинок на перехресті розі вулиць Котовського – 9 Січня (нині вул. Грушевського – Архітектора Артинова) та інші [8]. В архітектурі цих будівель відобразились риси нових стилів – конструктивізму та функціоналізму.

Найбільшою житловою будівлею того часу був триповерховий будинок кооперативців на 56 квартир, зведений на розі вулиць Коцюбинського – Льва Толстого (нині вул. Владислава Городецького – Льва Толстого). Будівля Г-подібна у плані, не тинькована. Зовнішній вигляд відповідає функціональним вимогам, позбавлений прикрас, лише невеликі вікна прорізають пласке чоло будинку. Бетонні перемички підкреслюють прості лінії та прямі кути чола. Організація внутрішнього простору отримала нові риси колективізації побуту: в

нижньому поверсі спільні печі та пральні; вбиральні та ванни влаштовано спільні на декілька помешкань по окремих поверхах. Також наявні спільні кімнати для дітей та червоні кутки [8].

У 1930-31 рр. за проектом В.М. Рикова та М.А. Ваксмана було збудовано перший вінницький звуковий кінотеатр ім. М. Коцюбинського, якому були притаманні характерні риси конструктивізму: строгість, лаконічність та монолітність зовнішнього вигляду. В повоєнні роки реконструйований та розширений, із повною зміною рішення на неокласичне [11].

Засоби нової архітектури знаходили найліпше втілення в архітектурі виробничих споруд. У 1920-1930 рр. збудовано сірчано-кислотний цех суперфосфатного заводу, м'ясокомбінат, державна швейна фабрика, кондитерська фабрика, плодозавод, паротурбінна електростанція та інші [10].

У цей час активно впорядковується міський простір. Так у 1934 р. був затверджений проект генерального плану Вінниці, що розробила група проектувальників під керівництвом архітектора А.Д. Гуровича харківської філії «Діпромісто». Вулиця Леніна (нині вул. Соборна) перетворилась з містечкової вулиці зі сквером посередині на широкий проспект, забудований чотирьох- та п'ятиповерховими будівлями. За період 1931-35 рр. була забудована одна із найкращих вулиць міста – вул. Дзержинського (сучасна вул. Театральна). За проектом також передбачалась організація нових скверів та парків. На околицях міста, де велося інтенсивне індивідуальне будівництво, були прокладені забруковані дороги, проведено водогін та електроосвітлення [12].

Стиль радянської архітектури, що формувався в 1930-х роках зазнав найрізноманітнішого впливу. Разом із авангардним направленням, що пропагував ідеї функціональності та утилітарності, зберігається тенденція до відродження класицизму в нових формах тоталітарної держави. А в кінці 1930-х рр. новаторські ідеї конструктивізму піддавалися різкій критиці, що зумовило перехід до використання класицистичних засобів виразності [1].

Велична будівля Будинку організацій (1936-41, 1946-49 рр.) по вул. Соборній, 70,72, є прикладом неокласичної архітектури (нині будівля Вінницької облради та облдержадміністрації). Адміністративний будинок, що став однією з доміант правобережного міста, будували за проектом та консультацією П.Ф. Альошина арх. С.І. Рабіним, Л.О. Черленіовським. Модернізований «великий» іонічний ордер, у якому вирішено архітектоніку фасадів, являє шість колон на три поверхи півкруглого ризаліту і ритм відповідних пілястр бічних прямокутних ризалітів, фланкуючих кутову форму та півкруглий ганок. Великий кутовий об'єм завершено напівсферичним куполом півкруглого ризаліту із головним входом, має чотири основні поверхи,

п'ять рівнів (включно з рівнем балкону-антресолі у верхній залі засідань), просторий підвал із початковими функціями бомбосховища [4] (Рис. 4).

Також у неокласичному стилі було побудовано медичне містечко по вул. Пирогова: терапевтичний корпус (архітектор В.М. Юрих) та морфологічний корпус (архітектор Р.Г. Балабан). З окремих споруд цього періоду слід зазначити обласну бібліотеку споруджену на проспекті Леніна (сучасна вул. Соборна), п'ятиповерховий житловий будинок облвиконкому, стаціонар обласної лікувальної комісії та ін. [12].

Усі вище зазначені споруди повною мірою відбивають розмаїття стилістичних пошуків і напрямків тогочасної архітектури. У забудові Вінниці в цей період брали участь професор М.О. Шехонін, Р.Г. Балабан, В.Л. Фельдман, В.М. Юрих, М.А. Ваксман, М.Б. Біндер, С.І. Рабін та ін.

Висновки. Проведено дослідження архітектурно-містобудівного розвитку центральної частини м. Вінниці кінця ХІХ початку ХХ століть, який вирізняється високою динамічністю та певною хаотичністю, що виникла в результаті кардинальних змін у планувальній та архітектурно-просторовій структурі міста. Були проаналізовані унікальні архітектурні твори з метою виявлення їх стилістичних особливостей, рис і композиційних прийомів.

На основі проведеного дослідження можна виділити три основні етапи розвитку архітектури центральної частини Вінниці кінця ХІХ початку ХХ століть: перший етап – 1870-1900 рр.; другий етап – 1900 - 1917 рр.; третій етап розвитку архітектури – 1917 - 1930 рр.

Характерною особливістю першого етапу є тенденція до впорядкування планувальної структури міста; збільшення кількості кам'яних будинків; пошуків яскравих індивідуальних стильових вирішень.

Другий етап розвитку, характеризується великими обсягами будівництва та сталим розвитком промисловості та економіки, що перетворило місто на значний адміністративний, культурний та торговельний центр. В архітектурно-планувальному вирішенні характерною рисою є прагнення до індивідуалізації, що веде до появи безлічі нових об'єктів, різних за призначенням та стильовими характеристиками.

Розвиток архітектурного середовища Вінниці до середини ХХ ст. відзначається зростанням історизму і традиціоналізму, що прийшов на заміну конструктивізму. Суттєво змінюється панорама міста, стають виразними силуети вулиць, збагачується пластика фасадів, все частіше проявляється прямий зв'язок з традиційними формами в архітектурі будівель, які формують нове архітектурно-містобудівне середовище.

Список використаних джерел:

1. Історія української архітектури / Ю.С. Асєєв, В. В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін.; За ред. В.І. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с., іл.
2. Денисова Л.М. Місто зі скромною принагідністю / Загородня Л. М. // Архітектурна Вінниця: час, простір, особистості. Альманах. – Вінниця: ПП «ПРАДА АРТ», 2012. – №4. – С. 15-33.
3. Малаков Д.В. По Брацлавщині (от Винницы до Тульчина) / Д.В. Малаков – Москва: «Искусство», 1982. – 175 с.
4. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця / ред. кол. тому Зводу пам'яток іст. та культ. України у Вінницькій обл. : Ю.А. Зінько (гол. ред.), С.М. Василюк (заст. Гол. ред.). К.І. Висоцька [та ін.] ; автор. колектив: А.В. Войнаровський, С.Д. Гальчак, С.О. Гусєв [та ін.] ; упоряд.: Ю.А. Зінько, А.М. Подолиний. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 224 с.
5. Паспорт пам'ятки архітектури ХІХ ст. Приміщення реального училища в м. Вінниці по вул. Соборній, 87 (торгово-економічний інститут). 1999р. // ДАВО, Ф. Р-4510, Оп. 1, Спр. 767.
6. Царенко С.Г. Звезда Григория Артынова – первого городского архитектора / С.Г. Царенко, Е.В. Солейко – Винница: Нова Книга, 2012. – 320с.
7. Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. І ХІХ – початок ХХ ст. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 720с.: іл. (Серія “Подільська старовина”).
8. Бируля О.В. Архітектурна історія Вінниці / О.В. Бируля – Вінниця: Державна друкарня ім. Леніна, 1930. – 70 с.
9. Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія / С.М. Єсюнін. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – 336 с., іл.
10. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / АН УСРС, Головна редакція Української радянської енциклопедії; ред. кол.: Олійник А. Ф. (глава) та ін. – Харків: Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе, 1972. – 778 с.
11. Проект кинотеатра в Виннице на 700 чел. 1929р. // ДАВО, Ф. Р-968, Оп. 1, Спр. 36.
12. Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл / За ред. Вечерського В.В.; Відп. за вип. Сердюк О.М. – К.:, 2011. - 276 с.; 136 іл. (Науково- дослідний інститут пам'ятко-охоронних досліджень).